

**BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA KRITIK FIKRLASH
KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-METODIK
ASOSLARI**

Namangan davlat pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi

2-bosqich BTS-AU-guruh talabasi

Qambaraliyeva Munisa Anvarjon qizi

Ilmiy rahbar: Jo'rayeva Turg'noy Umarjonovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarda kritik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning ilmiy-nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar, kognitiv psixologiya nazariyalari, xalqaro tadqiqotlar (PISA, TIMSS) hamda samarali o'qitish texnologiyalari asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida tahliliy fikrlash, mantiqiy xulosa chiqarish va muammoni mustaqil hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha amaliy takliflar berilgan. Maqola ta'lim sifatini oshirishda kritik fikrlashning ahamiyatini ochib beradi va o'qituvchilar uchun ilmiy-metodik asos yaratadi.

Kalit so'zlar: *kritik fikrlash, boshlang'ich ta'lim, kognitiv rivojlanish, metakognitiv faoliyat, interaktiv metodlar, PISA, TIMSS, pedagogik texnologiya, tahliliy fikrlash*

XXI asrning tezkor axborot almashinuvi davrida ta'limdan kutilayotgan asosiy natija o'quvchini o'z fikriga ega, mustaqil qaror qabul qila oladigan, tahlil qilish qobiliyati rivojlangan shaxs sifatida shakllantirishdir. Bugungi global jamiyat talablari o'quvchilardan shunchaki ma'lumotni yod olishni emas, balki uni anglab, tahlil qilib, baholay olishini talab qilmoqda. Shu bois kritik fikrlash kompetensiyasi zamonaviy ta'limning asosiy mezoniga aylandi.

O'zbekiston ta'lim tizimi so'nggi yillarda xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etishni boshladi va bu jarayon o'quvchilarning fikrlash darajasini chuqur tahlil qilishga imkon yaratdi. Xususan, PISA 2022 natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning murakkab matnlarni tahlil qilish, mantiqiy xulosalar chiqarish va muqobil yechimlar topish bo'yicha natijalari o'rtacha darajadan past. Mutaxassislarning fikricha, bunga sabab boshlang'ich sinflarda fikrlash ko'nikmalarining yetarlicha shakllanmasligidir.

Kritik fikrlashni boshlang'ich ta'lim jarayonida shakllantirish – o'quvchining kelajakdagi ta'lim natijalariga kuchli ta'sir ko'rsatadigan poydevor vazifasini bajaradi. Chunki 7–11 yosh oralig'i bolaning ongida mantiqiy operatsiyalar, izchil fikrlash, sabab-oqibat tushunchalarining shakllanish davridir.

“Kritik fikrlash” (inglizcha: *critical thinking*) tushunchasi falsafa va ta'lim tarixida juda uzoq va murakkab evolyutsion jarayonni bosib o'tgan. Uning intellektual ildizlari miloddan avvalgi VI–V asrlarga borib taqaladi. Qadimgi Yunoniston presokratik faylasuflari — xususan, Fales va Anaksimandr — tabiat hodisalarini aqliy izohlar orqali tushuntirishga urinib, keyinchalik kritik fikrlash deb ataladigan tafakkur madaniyatining dastlabki asoslarini yaratdilar. Ammo bu jarayon ayniqsa Suqrot (mil. av. 470–399) faoliyati bilan yangi bosqichga ko'tarildi. Suqrot o'zining savol-javobga asoslangan “Sokratik metod”i orqali insonlarning bilim va e'tiqodlarini mantiqan tekshirishga undab, ularning asossizligini ochib berishga harakat qilgan. Platonning “Apologiya”, “Evtifron” kabi dialoglarida Suqrotning aynan “bilaman deb o'ylagan narsalarini bilmasligini anglatish”ga qaratilgan tanqidiy tahlil usuli yaqqol namoyon bo'ladi. Bu yondashuv bugungi kritik fikrlashning metodologik asosiga aylangan.

Ingliz tilidagi “critical thinking” atamasi esa tarixda birinchi marta 1815-yilda Britaniyaning **The Critical Review** jurnalida uchraydi. O'sha davrda bu ibora asosan adabiy tanqid — *literary criticism* — mazmunida qo'llangan bo'lsa-da,

uning shakllanishi keyinchalik falsafiy-ma'rifiy ma'noda rivojlanishiga zamin yaratgan.

Atamaning bugungi mazmuni — ya'ni dalillarga tayanadigan, refleksiv va intellektual jihatdan asosli fikrlash jarayoni — XX asr boshlarida amerikalik faylasuf va pedagog Jon Dyui (John Dewey) tomonidan shakllantirilgan. Dyui 1910-yilda chop etilgan mashhur **“How We Think”** asarida “critical thinking”ni ta'lim jarayoniga tatbiq etar ekan, uni “reflective thinking” tushunchasi bilan tenglashtiradi. Unga ko'ra, kritik fikrlash — bu muammoni ilmiy izlanish tamoyillariga tayangan holda o'ylab ko'rish, mulohazalarni puxta tekshirish va xulosalarni asoslash jarayonidir.

1940–1980-yillarga kelib AQSh ta'lim tizimida kritik fikrlash mustaqil pedagogik yo'nalish sifatida shakllandi. Edward Glaser, Robert Ennis kabi olimlarning ishlari bu jarayonning ilmiy-nazariy asoslarini kengaytirdi. Nihoyat, 1987-yilda AQSh Milliy Kengashi kritik fikrlashni “intellektual jihatdan intizomli jarayon: ma'lumotni tahlil qilish, sintez qilish va baholash” sifatida rasman ta'rifladi. Mazkur ta'rif bugungi kunda ham kritik fikrlashning umumiy, xalqaro miqyosda tan olingan konseptual mezoni bo'lib xizmat qilmoqda. Shu tariqa, kritik fikrlash qadimgi yunon falsafasidan boshlab zamonaviy ta'lim nazariyasigacha bo'lgan tarixiy jarayonda shakllanib, bugun ilmiy fikrlashning eng muhim kompetensiyalaridan biriga aylangan. Kritik fikrlash fikrlashning alohida turi bo'lib, asoslarni tahlil qilish orqali xulosalar hosil qilishdir. Kritik fikrlashning quyidagicha ma'nolari mavjud:

- tanqid qilish;
- ayblash;
- hukm chiqarish;
- ajratib olish;

- aniqlab olish;
- xulosa chiqarish

kabilarni o'z ichiga oladi. Ba'zi o'rinlarda biz kritik fikrlashni faqatgina tanqidiy fikrlash deya ta'riflaymiz. Bu esa so'zning ma'no doirasini qisqarishiga olib kelishi mumkin. Psixologik va pedagogik nazariyalarga ko'ra, kritik fikrlash – bu insonning ma'lumotni tahlil qilish, solishtirish, baholash, mantiqiy xulosalar chiqarish, muammoni mustaqil hal qilish qobiliyatini ifodalaydi. **J.Dewey** kritik fikrlashni “o'ylangan, asoslangan va maqsadga yo'naltirilgan fikrlash jarayoni” deb ta'riflagan.

Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, 7–11 yoshli bolalar “konkret operatsiyalar bosqichi”ga kiradi. Bu bosqichda ular:

- sabab-oqibat munosabatlarini tushunadi;
- real faktlarni tahlil qila oladi;
- izchil fikrlay boshlaydi.

Bu davr kritik fikrlashga asos bo'ladigan eng qulay psixologik vaqt. **Vigotskiyning** “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasi esa kritik fikrlashni o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqot orqali faol rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi. O'quvchi mustaqil yecha olmaydigan topshiriqlarni o'qituvchi ko'magida bajara oladi, bu esa uning kognitiv imkoniyatlarini kengaytiradi.

Xalqaro tadqiqotlar kritik fikrlashning boshlang'ich ta'limdan boshlab rivojlantirilishi ta'lim sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlagan. PISA natijalari

Singapurda o'quvchilarning **62 foizi** murakkab mantiqiy vazifalarni mustaqil bajaradi. Finlandiyada matnni tahlil qilish bo'yicha o'quvchilarning **70 foizi** yuqori daraja ko'rsatadi. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich hozircha **23–27%** atrofida.

Mutaxassislar bu tafovutning asosiy sabablaridan biri sifatida “kritik fikrlashni erta rivojlantirish mexanizmlarining sustligi”ni ko‘rsatmoqda. TIMSS ning baholash natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston o‘quvchilarining muammoni tahliliy hal qilish darajasi: yuqori (advanced) – 3%, o‘rta (intermediate) – 35%, past (low) – 46%.

Bu raqamlar boshlang‘ich ta’limda fikrlashni rivojlantirish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Kritik fikrlashni rivojlantirish uchun o‘qituvchi:

- 1) o‘quvchining fikriga hurmat bilan yondashishi,
- 2) tanqid emas, rag‘bat orqali yo‘naltirishi,
- 3) erkin fikr bildirish muhitini yaratishi,
- 4) o‘quvchiga savol berish imkoniyatini kengaytirishi lozim.

Psixologik tadqiqotlarga ko‘ra ijobiy muloqot mavjud bo‘lgan sinflarda o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi **34% ga** oshadi, differensial topshiriqlar qo‘llanganda fikrlash faolligi **2,5 baravar** ortishi mumkin.

Boshlang‘ich ta’limda kritik fikrlashni rivojlantirish o‘quvchining keyingi ta’lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatini belgilab beradigan strategik yo‘nalishdir. Tahliliy fikr yurita oladigan o‘quvchi mustaqil qaror qabul qiladi, ma’lumotlarni tekshiradi, yangiliklarni tanqidiy qabul qiladi, muammoni yechishda kreativ fikrlaydi.

Zamonaviy o‘qituvchilar ham kritik fikrlashni shakllantiruvchi zamonaviy interfaol metodlarni qo‘llashda yetarli tajriba yoki motivatsiyaga ega emas. Ta’lim jarayonida o‘qituvchi dars vaqtida o‘quv dasturini o‘zlashtirishga intilib, tahlil va muhokama uchun ko‘pincha yetarli vaqt ajrata olmaydi. Bu esa kritik fikrlashga o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmaydi. Bundan tashqari ko‘pgina ota-onalar bolaning qanday fikrlashidan ko‘ra, uning bahosiga ko‘proq e’tibor berishadi, bu esa maktabda ijodiy va kritik yondashuvni rag‘batlantirishni qiyinlashtiradi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ta'lim sohasidagi islohotlarda "4K kompetensiyalar" (kommunikatsiya, kollaboratsiya, kreativlik, kritik fikrlash)ni rivojlantirishga urg'u kuchaymoqda. Bu, nazariy asoslarning kuchayishiga xizmat qiladi. O'zbekistonning kelajakda PISA va PIRLS kabi xalqaro baholashlarda ishtirok etishga tayyorgarligi mantiqiy va funksional savodxonlikni (kritik fikrlashning bir qismi) rivojlantirish zaruratini ko'rsatadi.

Dunyo tajribasi, ilmiy-pedagogik nazariyalar va statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, kritik fikrlashni **erta bosqichdan boshlab shakllantirish** ta'lim sifatining barqaror oshishiga olib keladi. Shuning uchun O'zbekistonda boshlang'ich ta'lim jarayonida zamonaviy metodik yondashuvlarni keng joriy etish, o'qituvchilarning malakasini oshirish va interaktiv o'quv muhitini shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida kritik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish – bu shunchaki pedagogik yangilik emas, balki yangi asr kompetensiyalarini shakllantirishning asosiy ustuni hisoblanadi. Ilmiy-metodik asoslar bu yoshdagi bolalarda mustaqil va mantiqiy fikrlashni shakllantirish uchun qulay psixologik zamin borligini isbotlaydi.

Shu sababli, ta'lim sifatini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish uchun muammoga yo'naltirilgan ta'lim (PBL), interfaol metodlarni keng joriy etish zarur. Bu, o'quvchilarda nafaqat bilimlarni o'zlashtirishni, balki ularni tahlil qilish, asosli xulosalar chiqarish va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmasini ham rivojlantiradi. Kritik fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan harakatlar bugungi kunda muvaffaqiyatli va ongli fuqaroni yetishtirish uchun investitsiya hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, XXI asrning globallashuv va tezkor axborot almashinuvi sharoitida ta'lim tizimining asosiy vazifasi – o'quvchini mustaqil fikrlay oladigan, dalillarni tahlil qilib baholay oladigan va asosli qaror qabul qilishga qodir shaxs sifatida shakllantirishdir. Tadqiqotlar, xalqaro baholash dasturlari natijalari hamda psixologik-pedagogik nazariyalar shuni ko'rsatadiki,

bu kompetensiyalar aynan boshlang'ich ta'lim davrida shakllanishi eng samarali hisoblanadi. Piaget, Vigotskiy kabi ilmiy maktablarning xulosalari 7–11 yosh oraliq'ida mantiqiy operatsiyalar, sabab–oqibat munosabatlarini anglash, izchil fikrlash kabi kognitiv jarayonlar jadal rivojlanishini tasdiqlaydi. Shu bois kritik fikrlashni erta bosqichdan rivojlantirish ta'limning keyingi bosqichlaridagi o'zlashtirish darajasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonning PISA va TIMSS kabi xalqaro baholashlarda qayd etilgan natijalari o'quvchilarning murakkab matnlarni tushunish, tahliliy fikrlash, mantiqiy xulosa chiqarish hamda muammoni yechishda moslashuvchanlik ko'rsatkichlari yetarli darajada emasligini ko'rsatmoqda. Buning asosiy sabablari sifatida an'anaviy o'qitishning yodlashga yo'naltirilganligi, darsliklarda tahliliy topshiriqlar ulushining kamligi, o'qituvchilarning interfaol metodlarni qo'llashdagi tajribasi va motivatsiyasining yetishmasligi, shuningdek, ota-onalarning bahoga yo'naltirilgan yondashuvi ta'kidlanadi. Bu omillar o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi va ta'lim jarayonida kritik fikrlash madaniyatining shakllanishini sekinlashtiradi.

Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, muammoga yo'naltirilgan ta'lim (PBL), o'quvchi faolligiga asoslangan interfaol metodlar, muloqot va tahlilga keng o'rin beruvchi pedagogik yondashuvlar kritik fikrlashni samarali rivojlantirishning asosiy omillaridir. O'zbekistonda “4K kompetensiyalari”ning ta'lim siyosatiga joriy etilishi ham mazkur yo'nalishning strategik ahamiyatini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, boshlang'ich ta'lim jarayonida kritik fikrlashni tizimli ravishda rivojlantirish – bu nafaqat o'quvchi shaxsini intellektual jihatdan mustahkamlash, balki jamiyatning kelajakda raqobatbardosh kadrlarni yetishtirish salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim strategik investitsiyadir. Shu bois o'qituvchilar malakasini oshirish, dars jarayonini interaktiv va tahliliy metodlar asosida tashkil etish, o'quv muhitini erkin fikrlashni qo'llab-quvvatlovchi tarzda qayta qurish ta'lim sifatining barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan asosiy yo'nalishlar sifatida ko'rilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vygotsky L.S. "Thought and Language". MIT Press, 1986.
2. Bruner J. "The Process of Education". Harvard University Press, 1977.
3. Piaget J. "The Origins of Intelligence in Children". Routledge, 1999.
4. OECD. PISA 2022 Results. Paris, 2023.
5. O'zbekiston Respublikasi XTV. 2023–2026 ta'lim konsepsiyasi.
6. Facione P. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. 2013.
7. Halpern D. Teaching Critical Thinking for Lifelong Learning. 2008.